

६. निर्वासित

- अविनाश डोळस

प्रा. अविनाश डोळस (१९५०-२०१८)

आंबेडकरी चळवळीतील नेते, कार्यकर्ते आणि साहित्यिक म्हणून परिचित. कथा, कादंबरी, चरित्र आणि वैचारिक इ. वाङ्मय प्रकारातून विपुल लेखन 'महासंगर', कथासंग्रह, 'आंबेडकरी चळवळ: परिवर्तनाचे संदर्भ', 'आंबेडकरी विचार आणि साहित्य', 'आंबेडकरवाद', 'डॉ. आंबेडकरांचे धर्मांतर', 'असा एक पाणवठा', 'ब्राह्मण समाजाकडून माझ्या अपेक्षा', 'मराठी दलित कथा', अशा ३५ ग्रंथांचे लेखन. १९९० मध्ये नांदेड येथे झालेल्या अ.भा. दलित नाट्य संमेलनाचे अध्यक्ष होते. तर २०११ मध्ये चंद्रपूर येथे झालेल्या १२ व्या आंबेडकरी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष होते.

लेखकाने 'निर्वासित' या कथेतून दलितत्वाचे दुःखभोग मांडले आहेत. हजारो निर्वासित बांग्लादेशी नागरिकांना हा देश सामावून घेतो. पण याच भूमीतील दलितांना वर्ण-जात-वर्चस्ववादी मानसिकतेच्या समाजव्यवस्थेने निर्वासितापेक्षाही वाईट जीवन जगायला भाग पाडले.

'पोरा जाय इथून.' एक आई स्वतःच्या मुलाला असं म्हणते हे मुळी पटत नाही. त्यानं दुसऱ्या कोणालाही हे सांगितलं असतं तर त्यानंही विश्वास ठेवला नसता. त्याच्या डोक्यातून निघणाऱ्या विचारानं तो बेजार झाला होता. पुन्हा पुन्हा तो स्वतःला पडताळून पाहत होता. जन्म देणारी आई 'निघून जा' असं म्हणते हेच मुळी तो सहन करू शकत नव्हता. सर्व आधार एकदम काढून घेतल्यावर एखाद्या आंधळ्या माणसानं धडपडावं तसा तो धडपडला होता. स्वतःच्या स्वभावामुळे आज त्याला नातं तोडावं लागलं होतं. रस्त्याचा प्रत्येक भाग त्याला दगड वाटत होता. निर्जीव, निस्तब्ध पडलेला! कोणीही ठोकलून द्यावा तसं त्याला ठोकलून दिलं होतं. शरीर थरथरत असता तो धीमेपणानं एकेक पाऊल उचलत होता. एकदा मागं फिरून बघावं असं कितीदा त्याच्या मनात आलं होतं, पण त्याच कडूर मन मागं फिरकत नव्हतं. गाव त्याच राहिलं नव्हतं. बाप त्याचा राहिला नव्हता. जन्मदाती आई त्याला आपला म्हणू शकत नव्हती. विचारानं त्याच मन पेटून उठलं. सर्व परके वाटत होते. तो परका होता, अनाथ असल्यासारखा! मग कशाला वळून पाह्याचे ?

चेहऱ्यावर घामाचे टीपूस जमा झाले. संबंध शरीरावर घामट थेंब फुटकुळ्या ठसठसून याव्यात तसे उठले. नाकाला काहीतरी झोंबल्यासारखे झाले अन् त्याबरोबर दोन्ही डोळे अश्रुंनी गच्च भरले. डोळ्यातून घरंगळणारे अश्रू वाट मिळेल तिथं घरंगळू लागले. त्याचं मन पुन्हा बंड करून उठलं. अश्रू नाकाच्या उतरंडीवरून घरंगळत ओठाच्या टोकाला भिडले. त्यांचा खारटपणा त्याला झोंबला. तो स्वतः शीच म्हणाला, 'हाला अश्रू म्हणायचे नाही. हे पाणी आहे. खारट पाणी, ज्याला किंमत नाही आणि डोळ्यातून गाळण्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही. !'

वर सूर्य तापला होता. जमिनीतून उष्ण वाफा बाहेर पडत होत्या. सर्व रान भकास

वाटत होतं. त्याचं जीवनही त्याला तसचं वाटलं. भकास. एखाद्या लोखंडाच्या तुकड्यासारखं. कुणीतरी कशासाठीतरी शोधायचं, कुणीतरी तापवायचं अन् वाटेल तसे घण त्यावर आदळायचे. जसं पाहीजे तसं चेपायचं माझ्यासारखं तो तापला दणादण घण सोसत राहीला आणि आज तडकन तुटला.

झन्याजवळ थांबून त्यानं तोंडावर सप्सप् पाणी मारलं. घारट चवीनं दोन्ही हाताच्या ओंजळीनं पाणी प्याला. धूळीनं माखलेल्या पायांना चपलासह पाण्यात बुडवून काढले. मनाच्या तांडवनृत्याला गच्च पकडण्याचा प्रयत्न करून त्यानं एकवार माग फिरून पाहीलं. गाव दृष्टीआड झालं होतं. झाडा-झुडपांनी त्याच अस्तित्व गाडून टाकलं होतं. जस काही झालच नव्हतं. तिथं गावच नाही. माणसं नाहीत. प्राणी नाहीत. रुमालानं चेहरा टिपून त्यानं पाय उचलला.

चिकचिकित झालेल्या चपलातून पाय बाहेर पडत होता. चिकदळलेल्या चपला सटकन तुटतील हा विचार क्षणभर त्याच्या डोक्यात आला अन् तो स्वतःशीच हसला. नाहीतरी त्याच जीवन तरी काय होतं. चिकदळलेल्या रूढीत वयाच्या एकवीसाव्या वर्षापर्यंत तोल सावरीत उभी राहण्याची कसरत? जातीयतेचे चिवट पट त्याच्या मनाला पुन्हा पुन्हा कोंडून ठेवीत होते अन् त्याच मन ते तोडू पाहत होते. पाऊल वाटेवरच्या खडकावरून त्याचा पाय फरकन घसरला, अन् ओल्या चपलाचा बंध ताटकन तुटला. स्वतःच्या पूर्वजांना हजार शिव्या देत त्यानं चपला जोरात भिरकावून दिल्या. शिव्या देत तो अनवाणी पायानं निघाला. एवढ्या गच्चाळ शिव्या आपण देऊ शकतो हे जाणून तो आश्चर्यचकीत झाला अन् पुटपुटला 'माझ तर नावच शिवी आहे.'

आतापर्यंत वाहनांचा आवाज चांगलाच स्पष्ट येऊ लागला होता. झपझप पाऊल उचलीत स्वतःचा उद्धार करीत आपण कुठपर्यंत किती वेळात आलो हे गणित उकरित बसायची त्याची इच्छा नव्हती. तशी त्याला गरजही भासली नाही. एकवेळ हाताचे दोन्ही पंजे तोंडावरून फिरवित थकवा झटकून टाकणाचा प्रयत्न केला. डोक्यावरून हात फिरवतांना अंधारी आल्यासारखं वाटून अंधारात चाचपडून पाहवं तसं त्यानं हातांच्या बोटांनी डोळे चाचपडले. छातीत रक्तदाब वाढावा तसं झालं. सर्व शरीर घुसळून निघालं. एक जोराचा चित्कार तोंडून निघाला अन् त्यापाठोपाठ गहीवरून आलेला हुंदका. क्षणार्धात डोळे पाण्यानं गच्च भरले. डोक्यातून एक सणसणीत तिडीक उठली. झटकन त्यानं डोळे साफ केले. निश्चयी भावानं तोडावरून हात फिरवला. हात घट्ट करीत शरीराचा कंप थांबवण्याचा प्रयत्न केला.

स्टेशनवर गर्दी होती. गाडीला वेळ होता. कुठं जावं हा प्रश्न त्याच्यासमोर उभा होता. दक्षिणेकडे की उत्तरेकडे? पूर्वेकडे की पश्चिमेकडे? जिकडं वाट दिसेल तिकडं. पाय वळतील तिकडं सगळीकडे माणसच राहतात ना? तीचं, तशीच. जशी गावात तशीच शहरात तशीच दक्षिणेला, पूर्वेला, सारी माणसचं! निर्भीड, चोर, लाजेर, लाचार, दबलेले कुत्रे. टाकलेल्या कुटका चघळीत बसणारे. बसले नाही तर 'कुत्रा पिसाळला' म्हणून बडवणारे. टाकलेल्या कुटकाविरुद्ध भुंकणारे-माझ्यासारखे! काही चघळीत बसत स्वतःच्या पिल्लावर भुंकणारे. त्याला भडभडून आलं. विचार करता तो स्वतःला कुत्रा म्हणत होता. तो तसाच मागं फिरला आणि लांब लांब पाय टाकीत चालू लागला.

एक भिकारी जस्ताच्या चेंबलेल्या वाटीत असलेले भाकरीचे तुकडे कडाकड

चावत होता. मधुनच एखादा तुकडा हातात घेऊन डोळ्याजवळ नेत होता. तपासत होता. पुन्हा दुसऱ्या डोळ्यासमोर धरून तपासत उलटापालटा करीत होता. तो पुढं सटकला. डावीकडं वळला. एक बाई तोंडात पानाचा विडा चावत भिरभिर पाहत होती. त्याला चंद्रा आठवली 'संतुभाऊ पाच रुपये हे शुकीरवारापावत, पोराला डाकटरकडं न्यायचय लय घाबऱ्या-घाबऱ्या झालाय' म्हणत त्याच्याजवळ पैसे मागणारी. म्हातारा आंधळा बाप, नवरा विहीरीच्या सुरंगात सापडून शरीराचा लोळागोळा होऊन अंथरुणावर पडलेला. तरीही तो तिला मदत करू शकला नव्हता. तिनं पाच रुपयासाठी शरीर विकलं. पोरालासाठी तुळश्या दुकानदाराला. तो पुरुष. ती? स्त्री. मोबदला शरीराचा, जातीचा, परिस्थितीचा? त्याचे दोन्ही हात एकमेकात घट्ट अडकले. मानेला एक झटका देऊन तो वळला. चारीही बोट बुडवून एक जणं दाळ ओरपित होता. त्यानं चारही बोट तोंडात घातलेली. सडलेली, पूवान ठसठसलेली, सडलेल्या रक्ताची, अर्धवट तुटलेली. हे पाहून त्याच्या शरीरात एक जबरदस्त शिरशिरी आली. तसाच तो मागं फिरला. स्टेशनकडे झपझप पाऊलं उचलू लागला.

'साहेब, दान करा'

.....

'वारकरी हे'

त्यान वळून पाहील. तो बसला होता त्याच बाकड्याजवळ डगडग मान हालत हातातील तंबोरा मोठ्या कष्टानं सावरीत एक साठीतला म्हातारा उभा होता.

'कुठं गेला होता?'

'पंढरीला'

कशाला

हं हं हं एक लाचार हसू.

'साहेब' एक प्रश्नार्थक चर्या

'कशाला गेला होता?'

'इठोबा माऊलीच दर्सनाला'

'का मरायला'

'साहेबSS' म्हणत तो धडपडत विक्षिप्त नजरेनं पाहात पुढे हालला. त्याच्या पुढं 'माणूस' हे मोठं प्रश्नचिन्ह उभं राहिलं.

गाडी धाडधाड करीत स्टेशनात शिरली. धावपळ सुरु झाली. तेच ते. तो स्तब्ध बसून राहिला. कुठं जावं हे ठाऊक नव्हतं. गाडीनं शिष्टी दिली. पाणीवाला गाडी लोटत पाणी वाढीत होता. डब्याच्या खिडकीतून एक तरुण बाई ओरडली 'ये पाणीवाल्या'.

पाणीवाला 'जी मेमसाब' म्हणत तिथं गेला. पेल्यात थोडं पाणी ओतून तो घुसळून खाली वाकून प्लॅटफॉर्मवर ओतला अन् पेला भरून बाईकडे सरकावित म्हणाला.

'हं मेमसाब'

तेवढ्यात शेजारच्या माणसानं तिच्या हातातला पेला हिसकावून घेतला आणि तिरस्कारानं तिच्याकडं बघितलं. पेल्यातलं पाणी उभरून दिलं. रिकामा पेला गाडीवाल्याकडं दिला. झटकन खाली उतरला. त्या बाईला उतरविलं अन् शेजारच्या हॉटेलमधून पाणी घेतलं. त्याला ते दृष्य पाहून भयंकर संताप आला. त्याच्या मनात आलं

धावत झायव्हरच्या केबीनमध्ये शिरावं आणि गाडी चालवावी. गाडीत तो माणूस, तो वारकरी तो भिकारी, गावचे लोक साऱ्यांना डब्यात चेंगरून कोंडवं अन् धाडकन गाडी कुठतरी नेऊन आदळावी. माणसा माणसातला द्वेष तरी संपेल. गाडी सुरु झाली अन झटकन एका डब्यात घुसला.

कुठ जायचं ? कशाला जायचं ? त्याच्याजवळ उत्तरच नव्हतं. माझं म्हणून त्याच कोणी उरलं नव्हतं. बंडखोर रक्त शरीरभर बंड करीत होतं. गाडी वेग घेत होती. त्यानं सभोवताली नजर फिरवली. गर्दी करून माणसं उभी. बाकड्यावर काही झोपले होते. एक माणूस त्यांच्याच पायथ्याशी शरीराची वळकटी करून बसला होता. तिथंच शेजारी एक माणूस भकासपणे पंख्याकडे पाहत होता. तो थोडा गर्दीतून पुढं घुसला. सरकत सरकत एका ठिकाणी बाकड्याच्या कडेला टेकून उभा राहिला. डोळे गच्च मिटून पडाव असं त्याला वाटत होतं.

‘कहाँ जाना साब ?’

त्याने चमकून पाहीलं. शेजारचा चाळीशीचा माणूस त्याला विचारीत होता. ‘बॉम्बे’ अनपेक्षित शब्द बाहेर पडले. काहीतरी बोलावं म्हणून त्यानं विचारलं, आपको.

मै भी तो बम्बईही जा रहा हूँ

त्या उत्तरात त्याला विशेष काही वाटलं नाही. हजारो लोक मुंबईला दररोज जात असतील त्यात विशेष अस त्याला वाटत नव्हतं.

‘आप कहाँ रहते हो ?’

‘जी’

बम्बईमे कहाँ रहते हो ?

‘माटुंगा’ कारण नसता तोंडून माटुंगा शब्द बाहेर पडतो.

‘मुझे तो सांताक्रुज जाना है ।’

तो गप्पच राहिला. थोडसं थांबून पुन्हा त्या माणसानं विचारलं, ‘आपके कोई रिश्तेदार है सांताक्रुजमें ?’

रिश्तेदार ? मनाशीच पुटपुटल्यासारखा तो बोलला.

भई, हमारी तो किस्मतही बुरी, वजह हिंदुस्थान आना पडा

त्यानं चमकून एकबार म्हातान्याकडं बघितलं. म्हातारा दुःखी कष्टी मनानं म्हणत होता.

‘म्हणजे’

क्या बतावे साब, बाँगला मुलुख के हम है

‘बाँगला के ?’

‘जी’

‘उधर तो बहुत कत्तल शुरु है’ क्षणात वर्तमानपत्राच्या हेडलाईनस् त्याच्या डोळ्यासमोर तरंगतात.

कत्तल तो है ही, सामना भी तो हम दे रहे है

आपका नाम ?

‘सुरजी’

‘और क्या हाल है, उधर ?’

‘हम लोग तो पुरी ताकद से लढ रहे है’

‘तो आज बॉम्बे कैसे चले’

‘अजी बम्बईमें हमारे रिश्तेदार है’

बाँगला देश, कत्तल, निर्वासित. सारं चित्र त्याच्या डोळ्यासमोर फिरू लागलं. बांगला देश सोडून एक माणूस मुंबईला त्याच्या नातेवाईकाकडे येतो. हजारो लाखो निर्वासितांना भारत सरकार आश्रय देते. अन् मी या देशाचा नागरिक म्हणून एक बाईन स्पृश्याच्या विहिरीवर पाणी भरले म्हणून तिला बदडून काढले. पाणी उपसुन टाकायला सर्व महारांना ताकीद दिली. जातीयतेतून बाहेर उडी टाकणाऱ्या तरुणाला हे सहन झालं नाही. मी त्याला विरोध केला. गाव खवळला. महारांना जनावरासारखे चोपलं. काम बंद केलं. पाणी बंद केले, अन्न पाणी तोडलं अस्पृश्य म्हणून. मला चुकलं म्हणून जमिनीला नाक टेकवून साष्टांग नमस्कार घालून माफी मागायला सांगितलं. नाहीतर महारवाडा चेतवून दिला जाईल अशी धमकी. केवळ अस्पृश्य म्हणून! मी भांडलो. प्रतिकार केला हक्कासाठी. पण स्वतःच्या आईनं लहान भावाला मांडीवर घेऊन सांगितल. स्वतःच्या मुलाचे पाय धरले. ‘तू असा नको करूस’ आणि शेवटी पोरा ‘तु जाय इथून’ म्हणायला लागलं. विचारानं काहूर माजवलं. पुन्हा त्याला भडभडून आलं. एक आई स्वतःच्या मुलाला गाव सोडायला सांगते लाचार बनून जातीरुढीपायी. अन मुलाला गाव सोडावं लागतं. हे सारं चित्र उभं राहिल. बाँगला देश समोर हेलकावत होता. महारवाडा एका बाजूला तडफडत होता. एक बाँगला निर्वासित वीस वर्षांनंतर त्याच्या नातेवाईकाकडे चालला होता आणि एक महार वीस वर्षांनंतरही निर्वासित राहिला होता.

(महासंगर)

